

שני סופרי יידיש

א. יחיאל הופר (האפער):

"חצרותי בווארשה"

הרבה ספרי כרוניקה עבריים נכתבו בזמן האחרון במטרה להקים יד ושם לקהילות ישראל שנשרפו לאפר על מוקדי אשמודי הגרמני ונמחו מעל פני האדמה. דבר ראוי לצינו הוא, שכל ספרי "יזכור" אלה נכתבו בידי יהודים ממזרח-אירופה על-אודות מרכזים יהודיים במזרח-אירופה, ואילו ביהדות הגרמנית לא נמצאו אנשים שעט" סופר להם, להנציח את עברן ואת אדמות חייהן של קהילות ישראל באשכנז — והלא במערב-אירופה קיימות היו קהילות מפוארות! — הסיבה נעו" צה אולי בזה, שבעלי הכשרון ביהדות הגרמנית, מהיותם כולם מתבוללים, או רחוקים למעשה מכל עניין יהודי, פנו עורף בשעתם לעברם היהודי, השכיחו מלבם את תקופת השגשוג של קהילות ישראל בגרמניה, ובבוא השואה שוב לא היה להם מה לזכור ועל מה לכתוב.

על גבי מסכת הכרוניקה הרחבה הזו בולט לייחוד-המהות, בסממניו ובחשיבותו, ספר שקראתי זה לא כבר: רומאן-הוויי ("בארבעה חלקים) של יחיאל הופר (האפער): "חצרותי בווארשה" * — שעליו אני רוצה לספר לציבור הקוראים העברי. רומאן נאטוראליסטי עשיר-סממנים זה, שאינו נמנע מהשתמש ביד רחבה, אבל בדאיה סינופטיית ובחוש-אמן להבחין בין עיקר וטפל, גם בהעלאת זכרונות של עדר-ראיה מהימן, שלבו מלא אהבה, עינו חדה ותפישתו אוניקסיבית — רומאן זה יש בו משום הנצחת זכרה של יהדות ווארשה ולודו אולי במידה גדולה הרבה יותר משיכולים להגיע אליה ספרי כרוניקה תכליתיים, המכוונים לדין-וחש" בון עובדתי-היסטורי מדוקדק ומקיף. הנשען על מסמכים. דוקה בזכות צביונו הריאליסטי-האובייקטיבי של בעל הכשרון המובהק הזה אנו מקבלים תמונה המאפיינת של אותה יהדות עירונית בפולין, שהגיעה לשגשוגה הכלכלי והאתני ממש על סף ירידתה וחורבנה: עם מלחמת-העולם הרא" שונה.

ציורי ההווי של ספר זה, המתאד בעיקר את

העשור שקדם למלחמת-העולם הראשונה, פרושים על גבי הרקע של האנטאגוניסם הפסיכולוגי והניגוד המנטאלי שבין היהודים הפולניים ובין היהודים הליטאיים. בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה העשרים באו יהודים רבים מליטא לדור בערי-החרושת של פולין וגם עשו כאן חיל, בהכניסם לתוך חייהם המעשה של האוכלוסיה היהודית שם את המעשיות והמרץ, התכליתיות והעקשנות, החריפות והריאליסם של ה"ליטוואק", לעומת דכות-האופי והרישול הרחוני, החולמנות והרגשנות היתרה עם האמונה בנסים של "חסיד נלהב", שצינו את דוב רובם של יהודי פולין. וזמן רב — עד שקם דור חדש של ליטאים שילדתם וגידולם בפולין — צריך היה לעבור עד שחדלו החיכוכים וניטשטשו ההבדלים בין שני טיפוסים יהודים אלה, שמהם נבנה הציבור היהודי בשתי ערי פולין החרושת-תיות — ווארשה ולודו.

אבל יחיאל הופר משכיל לשלב את עצם המס' כת הזאת, שעליה נתדקמו החיים הציבוריים של יהודי פולין, לתוך פרשנת חייהיחיד של הנפשות העושות ברומאן. רק החלק הראשון של סידרה רחבת-יריעה זו — מין "קומדיה אנושית" יהודית, כפי שכינה את הרומאנים הללו, כידוע לי, איציק מנגד — הוא לבדו הנהו בעיקר הת" קנת מסגרת כרוניסטי-ציורית לסיפור חייהם וגורלם של הגיבורים בחלקים הבאים — וזה אולי החסרון היחיד בארכיטקטוניקה של רומאן זה: דומה כי בהתחלה הכריע בדוחו של המחבר הרצון להציב מצבה סטאטית להווי היהודי של מכורתו, ורק משנארגה מסכת-הבד גברה בו תשוקת-האמן להעלות עליה את עצם התמונה, האוצלת דמות אמנותית לחומר הלקוח מן המציאות. — מכאן ואילך מגולל לפנינו הרומאן מערכת רבת-פנים של דמויות וטיפוסים, משפחות ויחסי-משפחה, שפעת יהודים מסוגים שונים, שקווי גורלם משתלבים, חותכים זה את זה, נפגשים, מתנגשים, נצמדים, נפתלים ומתפרדים. ומתוך ארג החושים הצבעוניים האלה שבה וקמה לנגדנו דמות-הדיוקן הקיבוצית של היהדות הפולנית, שמתוכה ובתוכה פועלות הנפשות הרבות. אחדות מבין הדמויות הרבות מתרוממות כאן למדרגה של טיפוסים. טיפוס הוא, למשל, סוליק איש העסקים, הליטאי הקודר, מלא-המרץ ונטול כוח-הדמיון, המכווץ בתוך עצמותו היבשה והעקרה, שתומתה של ילדות קשת ונעויות קיפוח טבועה בה לאין מרפא, ושאהדי ככלות הכל משול הוא לעץ שענפיו מרובים ונמשכים לכל הצד

* יחיאל האפער: "מיינע ווארשעווער הייף".
ח"א: "א הויף אויף פאקארנע" (חצר ברחוב פרי-קורנא), 2 כרכים; ח"ב: "א הויף אויף פורא-נאווי" (חצר ברחוב פוראנאו), 2 כרכים. הוצאת ספרים ע"ש י"ף פריץ, תל-אביב, 1959—1962.

בתם הבכורה של אניא וסוליק, שירשה את כל הרגשת הקיפוח של אניא, אך בלי הרצון להתמודד עם המציאות ולהתגבר עליה, שהיה נוסס בו בהלך, והגיעה כהכרח לדי איבוד עצמה לדעת; וכן „הדודה כרוניה“, שנישאה לכסוף ליהונתן מירבאך, רודף התענוגות, שאחרי נשואיו הוציא מנדתיק פנימיותו הסגור את העיקר המוסרי, שהיה טמון בו, ועמו גם חולשת־אופי סמויה מן העין וצמודה לאותו עיקר, ונעשה בעל טוב ומסור, בעוד שהיא, ברוניה, נשארה כל ימיה, מתחת לאופורטוניסם שלה כלפי המציאות המודרנית, בתו של ר' צדוק, הכפופה ליקהתו ולקנאותו שוללת־המציאות.

ולא הזכרתי כאן אלא „נפשות עושות“ אח־דות מבין הרבות העוברות לפנינו בספר. יחיאל הופר הוא צייר־אמן, היודע את תפעול הגורמים הנפשיים בחיים הגשמיים, ומשום־כך תי־אורו הוא נאטוראליסטי ורגשי כאחד. גם כשהוא מצייר דמות מוכעת מורגשים הרחמים שביסוד ציורו. הוא דיאליסט מאהבה. רוחב ההיטח של מצבועו, המוסיף לנאטוראליסם שלו, בכמה פרקים של הספר, לוויית־אופי של אַפיקה — של אפיקה דיאליסטית — מכון לכלל התמונה שהוא מצייר, לרקע החברתי־הטיפולוגי של הרומאן, אבל עם זה הרי בדיוקנאות של דמויותיו ניכר שהוא יודע את סוד הצמצום והוא תמיד בדרך לו את הקיום האופייניים, להבחין בין עיקר וספל, לזרות ול־הבר, — וזהו מה שאוצל להן לדמויותיו חותם של אמת מציאותית, של „אבר מן החי“, כביכול. תיאורו יש שהוא מהול בהומור — הומור יהודי טוב־לב, הקשור למושגים מעול־היהדות. כך, למשל, האופים הטורקים במלון שמוראק („חצר ברחוב מוראנוב“), הם הישמעאלים ששמוראק „מכיר“ מן החומש, והוא קצת חושש שמא יזכרו לו הללו את העוולה שאברהם אבינו עשה ליש־מעאל...

לתפישתו של יחיאל הופר כעד החיים מתלווה צביון של נקיסת־עמדה מסותרת כלפי המציאות היהודית שהוא מתאר לפי פרטים שליקט מתוכה: מצד אחד הוא אהב בה את עברו־עברו, את הקן החמים שמתוכו פרחה ילדותו אל קצוי שמים אחרים, והוא טובל את מצבועו בסמננים רכים וחמים של רחמים חרישים, שבשום מקום אמנם אינם נגדשים עד כדי רגשות; ומצד שני הוא חושף את כל אותם הקיים השליליים, המעוקמים והמורכבידיים, המעוררים בנו בלי משים את ההר־הוד: כלום „עם חכם ונבון“ היה ציבור זה, מוחה ולבה של יהדות מזרח־אירופה, שעתה אנו בוכים

דים, אבל שרשיו מעטים ודלים ורוח מצויה הפי־לתו ועקרתו. טיפוס היא אניא, אשתו היפה של סוליק המכוער, דאמה יהודית, אריסטוקראטית שנשמרה בה כל הלחוחית העממית של גזעה, והיא אָם שלומת־מזג, מוגנה מכל דופי כפרי בתוך קליפתה, והיא אשה רבת־חן כפרח שאינו יודע איזה ריח ניחוח הוא מפיץ על סביביו. היא אוהבת את החיים בכל ישותה העיסית, הממוש־מעט למסוריות העמוקה של הכרתה, וחשה אותם בחריפות יתרה דוקה בשעה שהיא מבודדת מהם וכלואה בתוך עצמה בכוח הנסיבות. היא עוברת דרך החיים מתוך כפיית־החובה על עצמה בניגוד גורלי לעצם ישותה הפנימית, המודחת־מהכרה, — ואינה מוצאת אושר לפתרון־חייה ולתיקון־החיים אלא ברגע שהעולם מתמוטט עם פרוץ מלחמת־העולם, העתידה לשבור את חיי־היחיד ואת חיי־הכלל גם יחד. אניא זו — דמותה המצוירת בחי־בה דבה, בסממני פאסטל רכים ובקיים ברורים של דיאליסט כאחד, יכולה כמעט (וגדמה לי שאיני מגזים) לעמוד בצד הגלריה של טיפוס־ינשים קלא־סיים, למן אלה שנחרתו בלבנו מיצירותיהם של טורגניב, טולסטוי ופולבר, ועד מידה־לי אפרת שלנו.

טיפוס הוא גם הזקן ר' צדוק, החסיד הקנאי, השתקן הזועף והעיקש, שנחוש הוא רצונו לעבור את דרך החיים בלי כל התחשבות עם המקום וה־זמן של עול־החזק, והוא שובר בידי את חייהם של ילדיו, שמראו הסוגסטיבי עליהם. ר' צדוק הוא אחיר־היפוכו של ר' זלמן, אף הוא טיפוס של יחיאל הופר המופיע גם בספרו „רב זלמן“ (יצא אף הוא בהוצאת־הספרים ע״ש י״ל פרץ). ר' זלמן, הבטלן הקנאי, הכעסן העיקש, מין „אַנפאַן טריבל“ של החסידות, השונא רבנים וחושד בהם שעניהם לבצעם, הריהו מעין ר' צדוק מופרז וקאריקאטורי, כמו בראי עקום לכאורה, — אבל למעשה הוא דמות דיאליסטית, מצויה למדי ברחוב היהודי־החסידי שבתחילת המאה, לפני תקופת מלחמת־העולם, והוא חושף בעקיפין, כמו שלא בכונת־מכוון, את צד הפתיות התמימה שב־אַקסקלוזיביות הקיצונית של החסידות.

ר' זלמן מופיע איפוא בשנים מספריו של יחי־אל הופר: ב„חצר ברחוב מוראנוב“ וב„רב זלמן“. בכונת־מכוון נתן יחיאל הופר לאותם הגיבורים עצמם לשוב ולהופיע ברומאנים שונים שלו, לשם אחידותה של מסכת „הקומדיה היהודית“, שהוא מבקש לארוג. דמויות שצויירו נכוחה ביראמן הן: אוה,

מוכנים היום לסלוח לה את כל מומיה, עומדת לפ' נינו כאן (על כל פנים ב„העגונה“) לא מיופה ולא קשוטה, כי אם כתצלום שאין עמו חיטוי של רצף טושי, והיא נראית בגילוי כל חריצי העקמומיות, הצלקות והקמטים המכערים שבקלסתר פניה.

אם אמרתי „תצלום“, אין כוונתי לומר שחיים גדאדה הוא נאטוראליסט ותו לא. הריאליסט שבו יודע לבנות את פסיפס ההווי על שיתין של ברידה והכללה ועל יסוד מסקנותיה של ההכרה. אין הוא בא לשקף את המציאות גדידה, כדאי זה המובל ברחוב, אלא מצייד הוא את החיים לפי המשפט שהוא מוציא עליהם, כיון שאת האספקלריה שלו הוא מכוון בזוית-הראות הראויה בעיניו.

ההווי היהודי שב„העגונה“ הוא הווי קודר, בלי נחת רוח ובלי בתצחוק, כולו שכול ואלמוני. כעס וממרורים. לא, אין זה עולם אשר „חסד ייבנה“. כאן, למשל, הנישואין עיקר והאהבה — טפל, וכשטפל רגשי זה נטפל אל המציאות, הדיהו רק משבש את העיקר המעשי... דבות בו הנפשות אשר „העולם צריך להן ממש כשם ששדה שמבקשים לחרשו ולזרעו צריך לתלי האבנים שבו“ (עמ' 151). ואם כי מפציעה בו גם קרן-אהבה (זו אהבתה המסותרת, החרישית כאנתה תנוקה, של מ ד ל העגונה אל הדיין ר' דוד טהוד-הלב), הרי זה דגש דפה ומבווייט שנולד להיכבות לאלתר וכמעט אינו מגיע לכלל הכרה ואין עמו ברכה אלא קללה.

אבל באוירה מעוננת זו, הטעונה קדרות רעמים רחוקים שלפני הכרך העתידי לפלח את האפרוריות הממושכת, אין להם לעננים ולסובלים ארשת-לב להפיג את צערם. אין זו אוירה, שבה משתפך הצער בשירה ובניגון, הרגש כאן צרוב וסדוק כשפתיים יבשות ומלותות, וקולו לא יישמע. הנפשות העור שות הללו אינן יודעות להביע את סבלן, יודעות הן כי מר להן מר, אבל נדמה להן שזה דבר טבעי ואין בוכים על הטבעי, גם כשהוא עגום.

אכן, הפגימה הגדולה שהוטלה בעולמו של היהודי בגולה כתוצאה מעיקום הנפש שנתהווה בו במשך דורות של חניקת-מאווים מרצון ותיגרת יד הסביבה גם יחד ועקב המתלאה האנושית-הכללית שתקופת-החירום גרמטה, נשקפת אלינו ביחוד מתוך נקע-הגורל העגום ומבנה-הנפש המשמים והמתיסר של מ ד ל (שבהיותה בונדיסטית בנעוריה היתה „חפשית“ עם המפגינים נגד שלטון הצאר, ובהיותה עגונה, השומרת אמונים זה ט"ו שנה לבעלה האבוד, מגלה ליטאית מפוכחת זו בנפשה פיאטט למסורת הדתית של הסייד תמים-הדרך, המבקש לשאתה לאשה) — מרל העגונה, המתגודדת בין

על חורבנה?... עצם העובדה, למשל, שיהודי פולין אלה, החסידים שהיו מסתופפים בחצרות „הצדיקים“ באפס מעשה קונסטרוקטיבי ובהלך-נפש של הזיה הדומה לדבקות, היו מוסדים את בנותיהם לחינוך בפנסיונים של גויים או משומדים, מקום שם הן למדו לבזו להוריהן ולאחיהן, שנשארו שקועים במין, ערפלית דחוקה ומכוכבת של ימי-הביניים — עצם העובדה הנו כלום אינה מעידה על חוסר-הגיון, על חוסר כוח שופט, על סכלות?..

אין יחיאל הופר מדגיש קיום אלה, אבל הוא מניח להם לבצבץ באופן, דיסקרטי מבין השיטין של תיאוריו, ואין אנו בני-חורדין להתעלם מהם ומן ההדהורים המרים שהם מעוררים בנו.

ארבעת הכרכים של „הצרותי בווארשה“, המ כילים למעלה מאלף וחמש מאות עמוד, נקראים בקלות, בשטף נעים, בנשימה אחת. הם שובים את לבנו ברוב העניין שבהם ובכשדון-התיאור המובהק שבהם. מן-הראוי שסידרה סיפורית זו, המגלמת דמותו של גוף שלם ביהדות הגולה הסלא-וית, שנערף ונדרסם ברגל פריצארם בהמיים, תתורגם לעברית — ותילקח אחר כבוד להוצאה, שכינס העבר היהודי הוא מתפקידה.

ב. חיים גראדה: העגונה

עוד ספר שממג בקרבו רומאן-הווי עם הש' ארת יד ושם לגולה שבעדות נאמנה עליה הוא „העגונה“ של חיים גראדה, שיצא עתה בתרגום עברי (*).

משורר ומספר זה, שהנהו ממעולי הכוחות של יידיש (ספרי שירה שלו הם: „בעלי מוסר“, „הפ' רוש מאוקראינה“, „צוואת אמא“, „איש האש“; ספרו „שבתותיה של אמא“ יצא גם הוא בתרגום עברי) יונק משרשי היהדות הרבנית, שהיא מויגה מיוחדת במינה. יחידה בעולם, של אַליטה רוחנית עם מנטאליות עממית.

אבל הריאליסט שבגראדה — והריאליסם שלו, אם כי חוש מובהק לו לשירת-החיים, ויותר נכון לשירת-הגורל, הוא דינאמי ומפיכת כאחד — הריהו „מתנגד“ שאינו עונה אמן אחרי כל ברכה מן החוץ, הדבקות החסידיית נדחקה בו הצדה מפני התפישה הביקרתית והכוח השופט. מתוך כך גם היהדות הגלותית, שמתוך כאבנו על חורבנה אנו

(* חיים גראדה: העגונה. הוצאת „עם עובד“, ספריה לעם, תל-אביב, תשכ"ב. 238 עמ').

„אתה מאמין בתורה. אך אינך מאמין ברבונן של עולם“ (עמ' 196)...

הדבר הראשון המורגש לנו מתוך הקריאה ביצורת חיים גראדה הוא, שזה סופר עברי הכותב יידיש. ולא התרגום העברי של „העגונה“, עם כל שהוא תרגום מצויין כשלעצמו, שנעשה בעברית טובה, הוא הגורם להרגשה זו, אלא עצם התפישה של סופר זה, הבולטת מתוך הריקמה הסיפורית. גראדה הוא סופר וילנאי, נין ונכר וממשיך לפמליית הסופרים העברים הריאליסטים ברוסיה בדור שעבר, מיל"ג (הרב וילנאי הממונה על ענייני חליצה ועגונות הוא המשך ישר מן הרב ב"קוצו של יוד") — דרך מנדלי — ועד ברוקביץ וז. שניאור ודבורה בארון, ליטאים כולם. י"ד השנים שעברו עליו על גראדה בארצות הברית לא פעלו לטשטש בו את צביון המורשה העברית הזאת, החיה בקרבנו ומבצבצת מתחת לאדרת של הרחוק-ההכרה, החוצצת בינו ובין אבותיו הרוחניים.

אף על פי שהסיפור דן בכברים שזמנם בדורנו אנו, דור פלגות אף בתוך הציבור החרדי ופירוי לטיקה יהודית פנימית בין המזרחי לאגודה וכו', הרי מטבע שלו הוא יש"כנושן. דוֹצְדִי הוא: מצד אחד, אורית חדר בתידין רבני, ספוגה למדנות ופלאפול וקנאות לשון־הרע וסכסכנות ותאוות־מחלוקת, ומצד שני — אורית „עמר“ חילונית־המונית, תוכה רצוף שיאת עם־הארץ לתלמיד־הכם ותחומה גובל בהפקרות של בעלי־אגרוף, ספק בעלי־מלאכה ספק בריונים שבשוך — והצד השווה שביניהם, שהתערותו הגן המשך ישר מדורו של י"ג. מאפו וסמולנסקי. וגם אין פלא בדבר, שהרי בתוך העולם החרדי שלנו, הסוגר ומסוגר הרמטית בפני כל איבולוציה טבעית של ציבור חי, לא חלו תמורות מאז „קוצו של יוד“; ואשר לעממיות בת הרחוב היהודי — דווקא היא עמדה בעינה במשך הדורות האחרונים ושימשה המשך של קיימא, עד בוא השואה, לזו הידועה לנו מתוך „התועה בדרכי החיים“, „ספר הקבצנים“ נח פנדר“ ו„אנשי שקלוב“ ועוד. על סף מלחמת העולם השניה יושבים רבני וילנא ומדיינים, היש להטיל חרם על דיין פלוני, גדול בתורה, ירא שמיים ובעל נפש ונקרכפיים, בגלל שהתיר עגונה, שבעלה אבד, ללא צל של ספק, במלחמת־העולם הראשונה... והם מדביקים גליון־נייר בחצר בית־הכנסת, שנוסח הגיוני שלו „כתוב בלשון קודש למדנית והוא קצר מאוד, כאילו כתבוהו הרבנים

מוסריות עמוקה של בתי־ישראל כשרה (היא „נשמרה מפני גופה, כשם שנוהרים אנשים מלהניח אש בבית בצאתם —“) — מוסריות שהולכת יד ביד עם לב רחמן והגינות — ובין התקוממות הרגש והחושבים, המגיעה לבסוף להתפרעות הבשר — ודם בסצינה הסופית עם אותו מוריץ המנוול, שנעשה לה שונא בנפש אחרי שחמר אותה משך זמן רב (סצינה זו, שתחילתה כניעתה של מרל לפיתויי הסביבה ומין מזומסים־מאונס עם הבריון הטמא וסופה ריתחת רציחה וריצוף גולגלתו של אדם זה אשר עמו כמעט שנתקשרה סוף־סוף, לפני רגע, — סצינה זו יכולה להיראות תמוהה ובלתי־עקיבה, אבל אין ספק שיש לה יסוד פסיכולוגי עמוק, הנובע מתוך הנקע והשניות שבנפשה של מרל).

אין ספק שאת הסיבה לחוסר יכולתה של בתי־ישראל עממית במרל הוילנאית לאהוב אהבה חדש־מעית, תמימת חשק, האוצלת לנפש את המעוף להתרומם מעל לסביבה הטובענית — את הגורם לאפסי הרפה והארעי של רגשותיה התצויים והמתחלפים, הן ולא ורטיא בידה — יש לחפש באותה פגימה גדולה שהוטלה בנפשה־הכלל שלנו בגולה בתחילת המאה העשרים, סכופת הפורעניות. יהדות זו היתה קשת־רוח. נוקשה מצד השכלית וקלת־טשטוש כוונג מצד הנפשיות, — ועקרות פנימית זו מגולמת בלימשים בכל הנפשות העושות כאן.

אבל מתחת לקשי־הרוח ולנוקשות־השכל, מתחת לפלגאות הקנאית וליצר הסכסכנות הפרובינציאלית, נשמר — ומתגלה ביצירת חיים גראדה, היוצר ההכרתי (וביצירת יחיאל הופר הרגשי לא כל שכן) — הלב היהודי הרגיש, המצפון המכונס בתוכו נים ולא נים תיר ולא תיר והמוכן כל רגע להתעורר במחאה על רישעות ועוולה. אור־רות רב, רב יותר מדי, יש לו ליהודי הגלותי כלפי שרירור „החזקה“ של פרנסים קנאים ודעתנים, המוכנים לשבור חי אדם בגלל קוצו של יוד גם היום, ממש כמו בזמנם של רבני י"ג, — אבל יש גבול גם לדרך־ארץ שיש לו ליהודי העממי בפני מאשריו המתעים, והוא עשוי להתקומם נגדם לבסוף, כשם שהמו־העם מתקומם בסיפור „העגונה“ לנוכה התאבדותה של מרל, העגונה שהרבנים סכסכו את עולמה לא פחות משהסתכסה היא בתוך עצמה, ובשעת הלווייתה הוא זורק אבנים לביטו של הרב מהיר־התימה ר' לוי הורוויץ, שקנאותו הקרובה לסירוף־הדעת יוגת במידה שווה מן התורה ומן המיאנתרופיה שבגלל יסוריו האישיים, ושהדיין ר' דוד, הצדיק הנסתר והתמים, מסיח לו בפניו:

בבת־אחת. תמיד מראה הוא את כפילות גודמ־הנפש שבעטיים המעשה הוא כך וכך. הרב הורוויץ הקנאי הוא אדם טוב, בעצם, אבל קנאותו מצאה קרקע לגידול־פרא מופרז ביסוריו שעשוהו קשה־רוח, והוא אנוס על פי הגורל לעשות דברים שבדאי לא היה עושה אותם לולא כפילות זו של הגורמים שכנפשו. — כפילות זו אתה מוצא גם בנפשה של מרל, העגונה.

ברמזי אמן דקים מצויר הוא את התמורות־הפתיעות בהלך־הרוחות של „עמך“ כלפי יחיד חורג מן השורה, כגון הדיין ר' דוד, שהציבור אין לו חוש לראות את המניעים שבנפשו, הגורמים למעשיו הניתנים להתפרש באופנים שונים, דבר והיפוכו, הכל לפי נטיית הלב הסובייקטיבית־ההפככת של אנשי ההמון.

מעין גלגול רחוק של הדינאמיות הפנימית־הקדחתנית של דוסטויבסקי בכלפול־הנושא מהדהד בסיפור־המעשה הזה על־אודות גורל־חיים של יהודיה צעירה אחת ושניים־שלושה יהודים המשיקים אל מעגל חייה המשובש. ואין חיים גראדה חושש להכניס גם יסודות „מוחיים“ (כגון השקלארודרייא הממושכת של דבני וילנא בדיני עונות לגבי מרל) לתוך מהלך המאורעות הפסיכיהגודלי. אבל הן יוצרים הרבה יותר גדולים ממנו, כגון טולסטוי ב„מלחמה ושלום“, או תומאס מאן ב„הרה־קסמים“, לא חששו לעשות כן. אצל חיים גראדה נובע הדבר מתוך כובד־ראש של אמן־הוגה, המבקש לצור למשמרת את כל יסודות הרכבו של העבד הקרוב שלנו ואת דאייו ההפכיים — את מלחמת הטיפוסים והיצורים, מצד אחד, ואת מלחמת האמורנות והדעות, מצד שני. ויש להעריך לאשורה את המזיגה הזאת של כשרון־אמן עם הכרת כותב־העתים ולהרימה על נס.

ישורון קשת

כאש בוערת, ולא בדיו, וחששו שמא תיכווניה אצבעותיהם“ (עמ' 119). ובשוק עוד יושבים אותם פועלים בטלים, אותם חשוכי־יום תלושים ועקודים. אותם קבצים משחרים לטרף, אותן תדניות בנות־צלפחד ואותן יהודיות פיקחות, שפתיתן הומיה.

דיאפאזון דחב לו לכשרונו של חיים גראדה. הוא צייר־דמויות מובהק, וכשהוא מעלה את דמויות נפשיותו הריהו נמצא מצייר מתוך־כך גם את דמות הסביבה, את דמות־הדיוקן הקיבוצית. באותה מידת תושיה עצמה יודע הוא לצייר את רבני וילנא, דינייה, גבאיה ושמייה, בעל־יבתים דעתנים ובחורי הפקר, ספק בעל־מלאכה מחפשי־עבודה ספק בדיונים, הצובאים בשוק ובבתי מרוח. אבל יתכן כי דמויות הגברים שלו הנם פלאסטיים־בולטים קצת יותר מדמויות הנשים, ואולי זה בגלל מיעוט־מה של יסוד הארוס לעומת הגבריות המפוכחת שבו.

אבל הקו החשוב ביותר בגראדה, המעיד על מדרגתו הרוחנית כסופר, הוא: שאין אצלו זכאים־בהחלט ואין אצלו אשמים־בהחלט. גם אלה שגורמים דעות ומביאים אסון על עצמם ועל זולתם אינם אשמים, בעיצומו של הדבר, אלא גורלם הוא. כי לא זו בלבד שגורמי מעשינו לא בידנו הם, אלא ישם תוצאותיהם לא במעשים בעצמם הם תלויים, ויש שמעשים טובים (כהיתר־העגונה של ר' דוד) מבשיל רעה, ומעשים רעים (כעקשנותו המטורפת של הרב הורוויץ) מביאה טובה בסופה (התמודה ברוחות פשוטיהעם בוילנא, שהכידו סוף־סוף בסגולות נפשו של ר' דוד). — הרב הורוויץ, וביחוד הדיין ר' דוד, אינם לא בבחינת כולו זכאי ולא בבחינת כולו חייב, כי אם בבחינת מטה זעם בידי הגורל...

גראדה מצויר ככנר זה שמנגן בשני מיתרים